

ANE

GACETA NUMISMÁTICA

ASOCIACION NUMISMATICA ESPAÑOLA
BARCELONA

SUMARIO

XX ENCUESTRO DE ESTUDIOS SOBRE LA MONEDA

PONENCIAS

Manuel Gozalbes Fernández de Palencia	3
<i>La acuñación de oro en la antigüedad.</i>	

Jesús Vico y M ^a Cruz Cores	23
<i>La moneda visigoda.</i>	

COMUNICACIONES

Arnald Puy.....	39
<i>La moneda d'or al diplomatarí de Santa Maria de Santes Creus (975-1225).</i>	

León España y Manuel Mozo	61
<i>Monedas medievales míticas (Acuñaciones castellano-leonesas, siglos XII-XIII).</i>	

RESEÑAS.....	73
--------------	----

® de los respectivos autores de los artículos.

La ANE se reserva el derecho de publicar total o parcialmente los artículos de *Gaceta Numismática* en su página web. La reproducción total o parcial de esta publicación por cualquier medio deberá de contar con la autorización escrita del autor o autores de los textos y del editor.

La ANE respeta el contenido de las aportaciones recibidas. Por lo tanto, no se hace responsable de las diferencias de criterio expuestas en dichos escritos, así como de plagios, copias o cualquier otro elemento que de alguna manera pueda hacer que terceras personas se sientan perjudicadas. La ANE no tiene ningún lazo de unión con las publicaciones más que su inclusión con *GN*, órgano de la sociedad a disposición de los socios que desean colaborar bajo su estricta responsabilidad.

Diseño gráfico de la portada: Manuel García Garrido. Impresión: NT gràfics

Dep. Legal. B.23.929-1996. ISSN 0210-2137

Comunicaciones

LA MONEDA D'OR AL DIPLOMATARI DE SANTA MARIA DE SANTES CREUS (975 – 1225)¹

ARNALD PUY

Observacions prèvies

Aquest escrit té com a objectiu oferir els resultats d'un estudi monogràfic sobre els usos que es donen a la moneda d'or en les transaccions compilades al diplomatari de Santes Creus². És, per tant, una investigació circumscrita dins uns límits temporals i espacials ben definits. Això no vol dir, però, que el resultat final reflecteixi tan sols les formes que prenia la construcció de les equivalències monetàries en aquest cercle reduït relacionat amb el monestir. El discerniment de les pautes i els usos locals que es donen a la moneda, ben segur diferents d'un lloc a l'altre, no suposa acceptar que les pràctiques monetàries en diverses zones siguin en general substancialment desiguals. En aquest sentit, i tot i acceptant les limitacions en la construcció de conclusions extrapolables a un context més ampli, derivades del caràcter mateix de l'estudi, sembla clar que hi ha lògiques i transformacions en l'ús de la moneda documentada a Santa Maria de Santes Creus que es poden integrar en un marc conceptual de més abast.

¹ Agraïixo al Dr. Fèlix Retamero i al Dr. Miquel Barceló nombroses consideracions i correccions que han contribuït a enriquir significativament aquest treball; per contra, les mancances i defectes en l'exposició dels resultats de la investigació són tan sols exclusivament responsabilitat meua.

² *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus (975-1225)*. Volum I i II. Joan Papell i Tardiu. Fundació Noguera. Col·lecció Diplomataris. Barcelona, 2005. Al 1947 F.Udina havia editat el *Llibre Blanch de Santes Creus (Cartulario del siglo XII)*. Casa provincial de Caridad, Imprenta – Escuela, on va incloure també els documents existents a Madrid, a l'Archivo Histórico Nacional, que no figuraven d'inici al cartulari. L'àmbit cronològic dels textos abasta des del 975 fins al 1197, tot i que n'incorpora un de 1229, un de 1251 i cinc sense datar. L'edició de Joan Papell ha realitzat la transcripció dels documents custodiats a l'A.H.N i ha inclòs els que s'havien perdut o extraviat i que figuraven al cartulari de Tarragona, abastant una cronologia que va del 975 al 1225.

En l'elaboració d'aquest estudi partim d'alguns supòsits previs que cal fer explícits. En primer lloc, entenem que els particulars que participen en els tractes consignats al diplomatarí formaven part de famílies senyoriales de rang divers³. Caldrà, doncs, entendre el maneig de l'or com una qüestió pròpia d'un grup social reduït i no, de manera generalitzada, de totes les capes de la població⁴. D'altra banda, la utilització massiva d'expressions monetàries no és una evidència mecànica d'una utilització també massiva de peces de moneda⁵. La dificultat en el discerniment dels elements que

³ Contra FARIAS, V. "Compraventa de tierras, circulación monetaria y sociedad campesina en los siglos X y XI". *Anuario de estudios medievales*, núm 29. 1999, Barcelona. pp. 268-294. Farias centra el seu estudi en Goltred, segons l'autor, "un habitante rural, un campesino sin duda, que realizó entre 986 - 1020 un total de 76 compras en el territorio de Reixach", comprant *vineas, hortos, casas, terras*, i posseïnt a la vegada béns immobles de diferent naturalesa (pp. 271 - 278).

⁴ Bonnassie, P. *Catalunya mil anys enrere*. Vol. I. Edicions 62. Barcelona, 1979. pp. 333 - 334. De fet, ja fa temps que es posa en dubte aquesta qüestió. BARCELÓ, M. "L'or d'al-Andalus circulat als comtats catalans: un or vist i no vist?" *Symposium Numismático de Barcelona, I*. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics. Barcelona, 1979 pp. 313-327. Més recentment, RETAMERO, F. "Tadmekka, los taifas y los feudales. De nuevo sobre la moneda fiscal y la moneda feudal". BARCELÓ, M., Toubert, P. (eds.). *L'incastellamento. Actas de las reuniones de Girona (26 - 27 noviembre 1992) y de Roma (5 - 7 mayo)*. Roma, École Française de Roma. 1998. pp 148 - 152, observa que l'únic agent difusor d'or d'abast general són els mercats, i la poca presència d'aquests al llarg de l'XI dificulta la conversió massiva del producte pagès en moneda.

⁵ Aquesta associació sistemàtica d'expressió monetària amb moviment de numerari ha estat sotmesa a crítica a RETAMERO, F. "Els primers comptes catalans. Els números primerencs del feudalisme". BARCELÓ, M., FELIU, G., eds. *El feudalisme comptat i debatut*. Universitat de València, 2004. pp. 103-118. De fet, una utilització massiva de peces d'or hauria deixat un registre numismàtic congruent amb les abundants mencions documentals. BALAGUER, A.M. "Troballes i circulació monetària: corpus de les troballes de moneda àrab a Catalunya (segles VIII - XIII)". *Acta Numismàtica*, 20. 1990, pp. 83 - 109 documenta tan sols les següents peces: pel que fa al moment de la conquesta, un dinar andalusí del 724 aparegut a Barcelona i un dinar del 771 trobat a Castell Rosselló. Del període califal, es documenta un dinar d'Hixem (387 A.H./ 997 A.D.) trobat a Olèrdola i un tresor de mancusos de Barcelona amb 1 dinar de Yalhya al-Mutali a Òdena. De monedes de les taifes tan sols s'han trobat un quart de dinar de Moad abu Temin al-Mostancer billah (427-487 A.H./ 1026-1094 A.D.). La troballa més abundant, sens dubte, és l'efectuada al monestir del Camp, al Rosselló, on s'han documentat 100 monedes d'or d'al Andalus, Magreb i Egipte. S'han trobat, per altra banda, algunes dobles almohades a Barcelona i a Serós. Respecte als mancusos de Barcelona, s'han documentat 12 mancusos d'Enees a Barcelona, alguns de Ceuta i algunes peces a Besalú. Més recentment, SALES, J., ENRICH, J., ENRICH J.: "Una pequeña ocultación

participen en la construcció del *pretium* – unitat de compte i mitjà de pagament –, juntament amb el fet que en ocasions, com veurem, no s'explicités en l' anotació quin era el mitjà de pagament emprat, pot portar fàcilment a confusió en la interpretació del tracte consignat. És per això que no veurem moviments de numerari a menys que l'anotació sigui ben clara en aquest sentit, i en conseqüència, s'obviarà qualsevol referència a un suposat “creixement econòmic” sustentat en la demanda de signes monetaris.

Comprovacions qualitatives i quantitatives

La primera menció de l'or al diplomatarí de Santa Maria de Santes Creus es troba en un document de concòrdia datat al 977, en el qual s'introdueix una clàusula que obliga a pagar als particulars *duas libras auri cocti* si el pacte establert entre ells es trenca de forma intencionada (DSC, núm. 2)⁶. L'escripturació del tracte en aquests termes fa explícita la inclusió de l'or en el sistema ponderal de la lliura monetària, equivalent a 326 2/5 grams i a 20 sous o 240 diners⁷. Tanmateix, el numerari també era sotmès a comprovacions. Serà suficient esmentar tres documents per apreciar-ho: al 1161 un particular reconeix deure *XXI morabatinos bonos lupinos vel aiadinos boni auri et recti ponderis* (DSC, núm 99), al 1175 es consigna una venda a canvi de *XII moarabatinos bonos vel aiadinos de boni auri et optimi pensi* (DSC, núm.187), i al 1175 es ven un *cellarium* al monestir a canvi de *CCXXXV morabetinos bonos, lobetos vel aiars et de recto penso* (DSC, núm. 217), entre altres. En rigor, però, aquestes comprovacions quantitatives i

monetaria del s. XI. Los mancosos de “Can Paleta” (Castellfollit del Boix, Barcelona)”, *Gaceta Numismática*, núm. 142, 2001, han documentat un tresoret de nou mancosos al jaciment de Can Paleta, identificats com a imitacions dels dinars de Yahyà al-Mutalí de Ceuta. Es tracta, en conjunt, d'un registre global molt magre en comparació amb les profuses mencions documentals de moneda d'or.

⁶ Aquest document és anterior a la conquesta feudal del territori andalusí. El monestir, Santa Maria de Valldaura, fou fundat per la família Montcada el 4 de desembre de 1150, quan donaren unes terres alodials a l'abat de la Granselva. Els documents anteriors a la fundació estaven registrats al calaix notarial del monestir en virtut d'una pràctica que obligava els possessors de propietats, a l'hora de donar-les, vendre-les o alienar-les, a transferir els títols als nous possessors o propietaris, en aquest cas, als monjos de Valldaura. No és fins al 1160 quan els cenobites decideixen traslladar-se a un nou territori que havien rebut d'una donació, l'honor de Santes Creus. Al 1170 els abats ja s'intitulen exclusivament com a abats de Santes Creus.

⁷ PELLICER I BRU, J. *Repertorio paramétrico metrológico medieval de los reinos hispánicos*. A.N.E. Museo Casa de la Moneda. Barcelona. Madrid, 1999. pp. 116-117. Normalment, 12 unces de la lliura monetària equivalien a 27 1/5 g., tot i que van existir lliures especials que contenien sempre més de 12 unces, com la lliura grossa del País Valencià, equivalent a 18 unces, segons un manuscrit del segle XVI.

qualitatives no eren tampoc diferents a les de certs productes del camp, que actuaven sovint com a mitjà de pagament a canvi del dret a rebre el cens d'un territori⁸. En aquest sentit, els *morabatinos* i els *quartarios* d'oli rebien la mateixa consideració. El que és important remarcar és que qualsevol examen ponderal o qualitatiu del numerari posat en circulació comporta un qüestionament de la diferència del valor nominal i el valor metàl·lic de la peça; és a dir, la manifestació que es rebutja la part de la peça ocupada per l'autoritat i que li proporciona un valor afegit superior al seu valor en metàl·lic⁹.

Evidentment, no sempre les peces d'or circulaven al pes. L'ús de balances en el maneig de peces de moneda d'or era un recurs, tot i que no normatiu, sí reconegut i acceptat, i mostra que la consideració que els magnats donaven a algunes peces de moneda era molt semblant a la que donaven a qualsevol matèria el valor de la qual era també definit a partir de la seva inclusió en un sistema ponderal. Les *libras auri cocti* anteriorment esmentades, doncs, sembla que eren tan capaces d'articular tractes com els morabatins pesats o les lliures de cera de bona qualitat, sense que s'apreciïn, entre les matèries, graus d'aptitud diferents per actuar com a mitjans de

⁸ Entre molts altres documents, un de 1180 estableix el pagament de *III libras bone cere ingenio et in bona pace* a canvi de rebre la cessió de *ortos, vineas et campum* (DSC, núm. 228), un altre escriptura la cessió per part del monestir d'una terra a un particular a canvi de que aquest pagui anualment *medium quartarium olei boni ad quartarium Barchinone* (DSC, núm. 233); o un que escriptura el pagament al monestir de *singulis annis pro tascha, II migeras frumenti et unam ordeï boni(triture) et recipiendi ad mensuram Montis Albi* al 1190 (DSC, núm. 334), per exemple. La precisió en l'anotació de *quartarium Barchinone* i *mensuram Montis Albi* revela l'existència de diferents sistemes ponderals segons la zona.

⁹ El valor afegit proporcionat per l'autoritat és la marca de l'encuny. HENNEQUIN, G.P. "Problèmes théoriques et pratiques de la monnaie antique et médiévale". *Annales Islamologiques*, X, 1972, pp. 1-36, pp.10-11 : C'est la frappe du métal qui en fait un signe monétaire, en y incorporant une sorte de plus-value. Cette plus-value existe toujours au moins à l'état qualitatif. Même si le pouvoir libérateur d'un signe monétaire métallique est arithmétiquement identique à la valeur marchande du métal brut, le signe monétaire est quand même plus recherché que son poids de métal brut, par la seule vertu de son empreinte, garantissant le poids et le titre, bien sûr, mais surtout faissant de lui le seul moyen absolu et inconditionnel d'exécuter les obligations et donc de devenir un élément final d'encaisse" (...) A més, la restricció en l'encunyació provoca "un phénomène de rareté du métal frappé par rapport au métal brut et donc un décrochage vers le haut de la valeur d'échange du métal frappé par rapport à celle du métal brut". Tot i això, no sembla tant clar que l'objectiu de l'encuny sigui garantir un pes i una talla precises. Alguns morabatins circulaven al pes, estratègia que revela una manca de confiança dels magnats vers la quantitat d'or inserida a l'interior de les peces..

pagament en els tractes, tot i que al llarg del diplomatarí s'evidenciï una preferència clara pel metall encunyat com a instrument comptable hegemònic.

L'augment dels tractes articulats amb peces sotmeses a comprovació ponderal revela que els magnats haurien percebut una alteració significativa en la quantitat de metall inclosa en l'encunyació d'una sèrie monetària. És a partir de 1174 quan s'aprecia, al diplomatarí de Santes Creus, un augment significatiu dels tractes amb morabatins consignats al pes¹⁰. Des de la primera menció del morabatí al 1128, en la venda d'un alou per *morabatinos viginti in auro*¹¹ (DSC, núm.36), fins al 1174, tan sols es fa explícit que es pesen en 2 de les 36 vegades en les que apareixen documentats; és a dir, en un 5'55% dels tractes. A partir d'aquesta data, però, i fins al 1197, moment en què s'esmenta el primer morabatí alfonsí¹²

¹⁰ És a dir, quan es té constància de que la relació del valor intrínsec i el valor nominal de la peça més pesada és superior a la relació del valor intrínsec de la peça més lleugera i la peça més pesada. HENNEQUIN, "Bonne ou "mauvais" monnaie? Mutations monétaires et loi de Gresham avant l'époque moderne". *L'information historique*, XXXIX, núm 5., 1977, pp. 203-212, p. 212

¹¹ Es tracta d'una peça encunyada per Alí (1106-1142). Els fa a Sijilmasa, Fez, Agnat, Nul, Sali, Marroc, València, Mequinez, Xàtiva, Dènia, Màlaga, Granada, Múrcia, Almeria, Algecires, Còrdova i Sevilla. MATEU I LLOPIS, F. "Morabetinos in auro y mazmudinas iucefias (1162 – 1276)". *I Jarique de Estudios Numismáticos Hispano-árabes*. Institución Fernando el Católico. Zaragoza 1988, pp. 181-191, p 183.

¹² El morabatí alfonsí, encunyat des del 1172 pel rei Alfons VIII de Castella, era una imitació dels dinars almoràvits, en especial dels encunyats per Ibn Mardanis, l'anomenat "rei llop" als documents catalans, mort al mateix any. Sembla evident, doncs, la connexió entre la parada en l'encunyació de morabatins "lupins" i l'inici de les emissions alfonsines. MATEU I LLOPIS, "Morabetinos in auro..." p. 186, i "Morabetinos Lupinos y Alfonsinos desde Ramón Berenguer IV de Barcelona a Jaume I d'Aragó (1131-1276)", *II Jarique de Numismática Hispano-árabe*. Quaderns de l'Institut. Lleida, 1988, p.103. Per altra banda, BALAGUER, A.M., a *Del mancus a la dobla. Or i pàries d'Hispania*. Associació Numismàtica Espanyola. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics. Filial de l'institut d'estudis catalans. Barcelona, 1993, p. 77, afirma que el morabatí alfonsí circulava per tots els estats de la corona d'Aragó. A Santes Creus, però, no l'utilitzen de forma significativa fins al 1223. Des de la primera menció al 1197 fins a l'últim document compilat al diplomatarí de Santes Creus, datat al 13 de desembre de 1225, es documenten 10 transaccions en les que intervenen morabatins (sense comptar els testaments). En 5 d'elles s'explicita que es tracten d'alfonsins. D'aquestes 5 aparicions, 4 són entre 1223 i 1225, etapa en la que tots els tractes fets amb morabatins són fets amb morabatins alfonsins. D'aquesta manera, tenen una aparició força tardana (5 anys més tard dels més tardans documentats a Barcelona per A.M. Balaguer, que troba l'esment més reculat al 1218. *Del mancus a la dobla...*, p 78).

(*mille morabetinos in auro bonos, pulcros alfonsinos boni auri rectique pensi*, DSC núm. 390), s' escripturen al pes en 10 transaccions d'un total de 19, és a dir, en un 52'63% de les operacions, especialment entre 1177 i 1182, quan el 100% dels morabatins emprats són consignats amb aquestes comprovacions¹³. Sembla, doncs, que es tractava d'un recurs emprat de forma sistemàtica quan es tenia constància d'una alteració significativa de l'aliatge o del pes de les peces¹⁴. L'arribada als comtats catalans, com a conseqüència de l'exigència de pàries, dels morabatins metàl·licament rebaixats d'Ibn Mardanis provocà a Santes Creus un augment de les transaccions en què els morabatins eren consignats mitjançant comprovacions ponderals¹⁵. L'única manera de compensar la pèrdua de talla en el maneig de peces considerablement desiguals era manejant el numerari al pes, anul·lant, d'aquesta manera, el desequilibri metàl·lic existent entre una sèrie i una altra.

¹³ No hem inclòs en aquest compte els testaments.

¹⁴ Les emissions de morabatins d'Ibn Mardanis experimenten una significativa reducció de talla entre 1169 i 1172, quan algunes peces s'acosten als 2'5 grams, fins i tot arribant en ocasions als 2 grams. VIRGILI, A, a "Moneda i peces de moneda en els inicis de la Tortosa feudal". *Gaceta Numismática*, núm. 137. 2000. pp 29-50, mostra la relació, evident també a Tortosa, entre l'augment de la circulació de morabatins al pes i la reducció en la talla d'aquests. p. 40-41. Per altra banda, GASPAR FELIU, "La moneda prefeudal", A.A.V.V. *Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans. La formació de la societat feudal, segles VI – XII*, Fundació Enciclopèdia Catalana. Barcelona, 1998, pp. 152 – 153, tot i que referint-se als diners que circulaven per Catalunya abans de la irrupció de les peces de moneda musulmana, afirma que "corrien pel seu valor nominal en les transaccions corrents i es pesaven quan es tractava d'operacions importants". El fet que la transacció fos "més o menys important" podia ser un aspecte no negligible a l'hora de pesar o no les peces, però només en tant que els participants en la transacció eren conscients que manejaven numerari amb una quantitat de metall incorporada significativament desigual entre una peça i una altra.

¹⁵ Sembla que el diplomatarí de la Catedral de Tortosa també revela aquesta tendència. VIRGILI, A. *Diplomatarí de la Catedral de Tortosa (1063 – 1193)*. Fundació Noguera. Barcelona, 1997. En el cartulari de Sant Cugat aquesta relació entre l'augment dels tractes consignats amb morabatins al pes i la circulació dels morabatins metàl·licament rebaixats d'Ibn Mardanis no sembla, però, tant evident. Des de 1110 fins 1148 apareixen 62 mencions de morabatins en un total de 66 transaccions. Tan sols un, al 1125, és consignat al pes. Des de 1148 fins 1177, en 18 transaccions apareixen morabatins. En aquest període, cap d'ells és consignat al pes. Entre 1177 i 1192, quan a Santes Creus l'ús de balances en el maneig de morabatins és el recurs comptable hegemònic, tan sols són consignats al pes 2 vegades en un global de 12 transaccions.

(*mille morabetinos in auro bonos, pulcros alfonsinos boni auri rectique pensi*, DSC núm. 390), s' escripturen al pes en 10 transaccions d'un total de 19, és a dir, en un 52'63% de les operacions, especialment entre 1177 i 1182, quan el 100% dels morabatins emprats són consignats amb aquestes comprovacions¹³. Sembla, doncs, que es tractava d'un recurs emprat de forma sistemàtica quan es tenia constància d'una alteració significativa de l'aliatge o del pes de les peces¹⁴. L'arribada als comtats catalans, com a conseqüència de l'exigència de pàries, dels morabatins metàl·licament rebaixats d'Ibn Mardanis provocà a Santes Creus un augment de les transaccions en què els morabatins eren consignats mitjançant comprovacions ponderals¹⁵. L'única manera de compensar la pèrdua de talla en el maneig de peces considerablement desiguals era manejant el numerari al pes, anul·lant, d'aquesta manera, el desequilibri metàl·lic existent entre una sèrie i una altra.

¹³ No hem inclòs en aquest compte els testaments.

¹⁴ Les emissions de morabatins d'Ibn Mardanis experimenten una significativa reducció de talla entre 1169 i 1172, quan algunes peces s'acosten als 2'5 grams, fins i tot arribant en ocasions als 2 grams. VIRGILI, A, a "Moneda i peces de moneda en els inicis de la Tortosa feudal". *Gaceta Numismática*, núm. 137. 2000. pp 29-50, mostra la relació, evident també a Tortosa, entre l'augment de la circulació de morabatins al pes i la reducció en la talla d'aquests. p. 40-41. Per altra banda, GASPÀR FELIU, "La moneda prefeudal", A.A.V.V. *Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans. La formació de la societat feudal, segles VI – XII*. Fundació Enciclopèdia Catalana. Barcelona, 1998, pp. 152 – 153, tot i que referint-se als diners que circulaven per Catalunya abans de la irrupció de les peces de moneda musulmana, afirma que "corrien pel seu valor nominal en les transaccions corrents i es pesaven quan es tractava d'operacions importants". El fet que la transacció fos "més o menys important" podia ser un aspecte no negligible a l'hora de pesar o no les peces, però només en tant que els participants en la transacció eren conscients que manejaven numerari amb una quantitat de metall incorporada significativament desigual entre una peça i una altra.

¹⁵ Sembla que el diplomatarí de la Catedral de Tortosa també revela aquesta tendència. VIRGILI, A. *Diplomatarí de la Catedral de Tortosa (1063 – 1193)*. Fundació Noguera. Barcelona, 1997. En el cartulari de Sant Cugat aquesta relació entre l'augment dels tractes consignats amb morabatins al pes i la circulació dels morabatins metàl·licament rebaixats d'Ibn Mardanis no sembla, però, tant evident. Des de 1110 fins 1148 apareixen 62 mencions de morabatins en un total de 66 transaccions. Tan sols un, al 1125, és consignat al pes. Des de 1148 fins 1177, en 18 transaccions apareixen morabatins. En aquest període, cap d'ells és consignat al pes. Entre 1177 i 1192, quan a Santes Creus l'ús de balances en el maneig de morabatins és el recurs comptable hegemònic, tan sols són consignats al pes 2 vegades en un global de 12 transaccions.

Nomenclatures i unitats de referència monetària

La primera menció dels mancusos de Barcelona al diplomatari de Santes Creus la trobem en una anotació monetària que revela també la comprovació ponderal de la peça. Aquesta expressió, escripturada al 1064 en la venda de *turrem unam et casas et churtes per mancusos XLI, auri puri monete Barchinone pensatos bene a penso de decem in uncia* (DSC, núm. 11), revela la coneixença, per part dels participants en la transacció, dels altres mancusos posats en circulació, que pesaven entre 7 i 8 l' unça; els mancusos de Bonhom i d'Enees¹⁶. Tot i que és força probable que en aquesta transacció hi hagués hagut moviment de peces d'or atès que el comprador era el comte de Barcelona Ramon Berenguer I, i que aquest emprà majoritàriament moneda d'or de Barcelona entre 1060 i 1070¹⁷, l'anotació no detalla inequívocament el mitjà de pagament usat en aquesta transacció. De fet, era possible satisfer el valor de mancusos de 10 l'unça amb qualsevol matèria a la qual s'hagués adjudicat aquest valor monetari. En aquest sentit, els particulars documentats al diplomatari de Santa Maria de Santes Creus preferien sovint emprar com a mitjans de pagament matèries, especialment cavalls, valorades en unces d'or. Així, al 1023 un castell es ven a canvi de *cavallos tres optimos quos in pretio LX untiarum auri recepimus* (DSC, núm. 8), al 1067 un alodium per un *cavallo optimo de pretium de XX uncias auri cocti* (DSC, núm. 13) i al 1079 es realitza una cessió de drets sobre un territori per *uno chavallo optimo qui erat de pretium C. Uncias* (DSC, núm. 17). Aquests exemples mostren que no s'han de relacionar de forma mecànica les mencions monetàries amb la utilització automàtica de peces de moneda com a mitjà de pagament. El fet que no aparegui la clàusula *in rem valentem* no comporta indefectiblement que l'expressió monetària fes referència a un tracte consignat amb moviment de peces de moneda, com tampoc s'han d'associar les unitats – *solidus*, *mancus* – amb utilització de

¹⁶ BALAGUER, A.M. *Historia de la moneda dels comtats catalans*. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics. Institut d'Estudis Catalans. Barcelona, 1999, pp. 54-55 estableix la següent cronologia. Entre 1018 – 1055 s'encunyen els de Bonhom i els d'Enees, amb un pes aproximat de 3'85 grams, en alguns casos menor, equivalents a 7 o 8 la unça. Entre 1055 i 1069 es fabriquen els "mancusos de Barcelona", amb un pes aproximat de 2'70 grams, de 10 la unça, i entre 1069 i 1076 apareixen els denominats mancusos de Barcelona *Raimundus Comes*, amb el pes d'un argent (1'92), i equivalen aproximadament a 14 la unça.

¹⁷ Ramón Berenguer I paga amb *uncias auri Barchinonensis o monete Barchinone*, algunes vegades amb *mancusis numeratis*, i altres vegades *a penso de ipsa moneta*. RETAMERO, F. "Tadmekka, los taifas y los feudales." pp. 141 – 155, p. 152. El fet de que siguin acceptades a pes o a compte no comporta diferències més enllà de la capacitat d'una de les parts d'imposar un o altre tipus de pagament.

nerari, i els derivats – *solidata, mancusata* – amb pagaments en espècie¹⁸. Més endavant insistirem sobre això.

A partir de 1084 l'or de València serà la mesura monetària i la forma de pagament predominant. En aquest mateix any es ven un alou per *unum optimum cavallum de pretio sexaginta unciis auri de Valencia* (DSC, núm. 21), al 1093, unes *ereditates* es venen a canvi de *XXX uncias de auro de Valentia in rem valentem* (DSC, núm. 26) i al 1118, es paguen *XXX uncias auri Valentie* per un alou i un *molendinum* (DSC, núm. 32). Molt sovint apareixerà escripturada al costat del mancús, com mostra una venda al 1093 d' *unam vinee per mancusos XVI de auro rovallensis* (DSC, núm.25), una altra d'un alou per *manbcones quinquaginta ex auro Valentie* al 1085 (DSC, núm. 22), o una anotació que fa referència al pagament de *quingentis manchusos in auro Valentie* al 1112 (DSC, núm.30).

Aquestes operacions mostren de manera significativa que la conversió d'una peça d'or – el mancús – en una unitat ponderal de mesura monetària no estava constrenyida per la reducció progressiva de la talla d'aquestes peces, ja sigui per manca d'or o com a conseqüència de la voluntat d'augmentar el marge fiduciari. El seu ús constituïa un recurs més a l'hora de construir equivalències. La manca de precisió en l'escripturació del valor ponderal dels mancusos (es tractava de mancusos de set l' unça? de deu l' unça?) mostra que no era una qüestió essencial pel desenvolupament de l'operació. D'altra banda, el fet que aquestes anotacions facin referència a or “de rovals” no comporta de forma mecànica que es pogués una quantitat específica d'or de València per completar un pes no explicitat contingut en els mancusos¹⁹. És possible, com també ho és que es pagués amb una matèria el valor de la qual s'hagués definit en aquests termes. El que és important d'aquestes anotacions comptables, per tant, és la convivència simultània de múltiples fórmules monetàries socialment acceptades. Les peces de moneda es convertien, al cap de cert temps, en unitats de referència monetària, després de ser manejades en els cercles on es realitzaven les transaccions²⁰. Al costat del *solidus*, sens dubte la unitat monetària més

¹⁸ RETAMERO, F. “Els primers comptes catalans...” p. 109 – 110.

¹⁹ Després d'un estudi metrològic, BALAGUER, A.M., a *Del Mancús a la Dobla, ...* p. 38 conclou que l'expressió “mancús d'or de València” designa el pes d'un dinar o mancús pagat en peces de moneda de rovals o quarts de dinar d'una llei aproximada de set quirats, actuant, d'aquesta manera, com a unitat de valor (1mancús=3'85 gr.) p.39. Segons Balaguer, aquestes anotacions reflectirien el pagament amb or de València d'una quantitat valorada amb mancusos.

²⁰ BALAGUER, A.M. “Influencias de las acuñaciones musulmanas en los sistemas monetarios de los reinos ibéricos medievales”. *Gaceta Numismática*, núm. 92, 1989, pp. 29-47, p. 37, ha identificat les primeres cites aïllades de l'or de València vers el

usada durant tot el període d'estudi²¹, l'or de València, els mancusos, i després els morabatins, conviuri en el mateix temps en el marc d'un context on existien múltiples possibilitats a l'hora d'establir les equivalències entre coses. Hi havia, així, solucions alternatives al pagament de numerari, socialment acceptades en els cercles on s'efectuaven les transaccions: en valorar monetàriament una operació, la satisfacció del valor d'aquesta, si així es decidia, es podia fer de forma indistinta amb peces de moneda o matèries, i sovint no calia escripturar quin mitjà de pagament s'emprava. L'acord entre els participants decidia la forma material que prenia la transacció.

Pel que fa al morabatí, des que es documenta per primera vegada, en la venda d'un alou el 10 de juliol de 1128 a canvi de *morabatinos viginti in auro* (DSC, núm. 36), fins que apareix escripturat com a unitat monetària de forma inequívoca el 1181 designant el preu d'un cavall que serveix com a part d'un pagament, *CCXX aureos et propter unum equum de XXX morabetinos* (DSC, núm. 240), transcorren gairebé 60 anys. La comparació amb el cartulari de Sant Cugat, en aquest sentit, confirma les variacions regionals que existeixen en la creació d'equivalències monetàries²².

1061. Al diplomatarí de Santes Creus l'or de rovals apareix per primera vegada al 1084, i ho fa com a unitat de referència.

²¹ Significativament, la unitat *solidus*, quan fa referència explícita a un valor que s'ha de saldar amb peces de moneda acostuma a englobar pagaments a efectuar amb diners de Barcelona. També apareix com a unitat de valor en la única menció d'un pagament efectuat amb *moneta malgurresse* (DSC, núm. 416), i articulant tots els pagaments que s'efectuen amb moneda *iaccensis* (DSC, núms. 362, 404, 412). No apareix gairebé mai articulant pagaments explícits en moneda d'or. Respecte a la qüestió del mancús de Jaca, Balaguer, *Del Mancús a la dobla...*, pp 72-74, interpreta com "500 mancusos d'or pagats en moneda de billó" expressions com *quingentis mancusos iacensis monete*. Creu que "mancús", aquí, actuaria com a unitat de referència, tot i que afirma que anotacions com *uncias auro de Jaca* podrien insinuar l'existència de seques que encunyessin or, malgrat que no hi ha cap evidència concloent en aquest sentit. Al diplomatarí de Santes Creus la moneda de Jaca apareix en tres anotacions, sempre sota la denominació de *solidos iacchensis*, sense més precisió.

²² RETAMERO, F. "La moneda al Cartulari de Sant Cugat". Inèdit. Al cartulari de Sant Cugat, a partir de 1110 i fins al 1148, en 62 operacions d'un total de 66 s'esmenten morabatins, i en 5 d'aquestes s'escriptura explícitament com a unitat de compte, ja sigui exigint pagaments amb espècies que tinguin el mateix valor (*morabetino I in rem valentem*, CSC, núm 829), actuant com a unitat de compte valorant mules (*mul I, quod mihi debet Guillelmi Raimund Dapifer, de precium XXX moabetinos*, CSC, núm 892) o consignat a la vegada pagaments en peces de moneda i en espècies (*XXIIIlor moabetinis, partim in auro partim in rebus bene valentibus*, CSC, núm 846). Per contra, en cap moment a Santes Creus hi ha un

La segona menció explícita del morabatí com a unitat de valor es produeix en una interessantíssima i reveladora anotació del 17 de juliol de 1182, significativament molt propera al document anterior de 1181, en què es consigna el pagament d'una euga valorada en XXX morabatins. En aquesta ocasió, es ven un alou per *XVI moabatinos aiadinos in denariis CXII solidos* (DSC, núm. 249). Aquesta expressió resulta excepcional pel fet de ser una de les dues úniques vegades en què el morabatí actua de forma precisa com a unitat de referència a Santes Creus, però sobretot, perquè designa el valor de l'alou específicament en *moabatinos aiadinos*, per traspasar, posteriorment, aquest valor a una quantitat específica de sous, que s'ha de satisfer mitjançant diners. Conviuen, per tant, dos referents de valor que actuen sobre una única matèria. Així, les noves incorporacions de les espècies monetàries -els morabatins, en aquest cas- no eliminaven ni anul·laven els anteriors instruments reguladors dels intercanvis -sous, diners-, i la seva convivència, fins i tot en una mateixa transacció, era acceptada sense cap tipus de problema.

La marca de l'encuny

Hem vist com en ocasions s'acostumava a escriure amb precisió les equivalències monetàries efectuades en les transaccions. Aquesta disciplina és la conseqüència necessària de la coexistència de múltiples mitjans de pagament i unitats de valor. L'establiment de l'acord en uns termes monetaris ben definits comportava a vegades l'anotació detallada de certes equivalències. Per això abunden les mencions diferenciades de *morabetinos aiadinos*, *morabetinos lupinos*, i de *morabetinos marinos marruchinos*²³.

predomini tan absolut del morabatí consignant operacions monetàries, i l'escripturació del morabatí com a unitat de valor es realitza més de mig segle després de la primera menció de la peça.

²³ Els morabatins *aiadinos* són els encunyats per l'emir Abdallah ben Ayadh a Múrcia entre el 1145-1147, i els *lobetos* o *lupinos* els encunyats a València i Múrcia entre 1147 i 1172 per Abu Abd Allah Muhammad ibn Saad ibn Muhammad ibn Ahmad, ibn Mardanis, l'anomenat "rei Llop" als documents catalans. MATEU I LLOPIS, F., "Morabetinos in auro ..." pp. 181-191. Respecte als "marinos et marruchinos", MATEU I LLOPIS, F., en "Morabetinos Lupinos y Alfonsinos...", pp. 93-116, precisa la identificació que havia realitzat Botet a *Les Monedes Catalanes*, Institut d'Estudis Catalans, 1976, Vol. I., p. 68, afirmant que senzillament volien dir "vinguts per mar". Llopis afirma, basant-se en la *Chronica Adefonsi Imperatoris*, que es tractaria de les peces encunyades pels merinides, anomenats "marinos" pels cronistes. Per les peces, *Moneda andalusí. La colección del museo Casa de la Moneda*. Madrid, 2004. pp. 362 – 363, LAVOIX, H. *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale*, Arnaldo Forni Editore, 1891, pp. 275 – 286, 439 – 457,

Aquesta claredat en la identificació de la peça emprada en la operació mostra que els relacionats amb el monestir de Santes Creus, així com els mateixos escrivans, estaven acostumats a manejar les peces, i que les sabien diferenciar de forma inequívoca. D'aquesta manera, es reconeix al 1150 un deute de *XC moabitos bonos marinos et marruchinos per medium et boni auri sine engan* (DSC, núm 43), s'efectua al 1175 una venda per *XII moarabatinos bonos vel aiadinos de boni auri et optimi penso* (DSC, núm 187), un *cellarium* es ven al 1179 per *CCXXXV morabetinos bonos, lobetos vel aiars et de recto penso* (DSC, núm 217), i un *ortum* i la corresponent *terre* es venen al 1189 per *X aureos luppinos bonos auri et pensi et sine enganno* (DSC, núm. 318), entre altres. Les peces, d'altra banda, seguien sent usades com a mitjà de pagament molt temps després d'haver deixat de ser encunyades. En el cas dels *aiadinos*, es documenten per últim cop com a mitjà de pagament al 1177, en la venda d'un *alodium* per *LXXVI moabatinos minus quartam bonos aiadinos in auro sine engan* (DSC, núm 199), com també en la ja mencionada transacció de 1182 (DSC, núm 249), en la qual actuen com a unitat de compte. Pel que fa als *lupinos*, són mencionats per última vegada al 1190.

La marca de l'encuny era el signe distintiu que servia als magnats i als escrivans per discernir tipològicament els morabatins que empraven. Això no vol dir, però, que els garantís una quantitat estable de metall incorporat a la peça, com evidència el fet que sovint els morabatins eren sotmesos a comprovacions ponderals. De fet, la marca de l'encuny no buscava com a objectiu prioritari garantir la quantitat de metall i l'aliatge, sinó el conferir-li la "plusvàlua"²⁴, la confirmació de què era l'única espècie monetària permesa per l'autoritat en el seu espai de domini, i per tant, que tenia un valor superior al seu valor en metàl·lic, derivat de l'obligació de ser considerat el signe monetari exclusiu a l'hora d'establir relacions amb el poder. Tot i que en èpoques posteriors es documenten evidències del reconeixement, per part del rei i dels particulars, de la "plusvàlua" de les peces encunyades en sistemes monetaris estrangers, no hi ha cap indicatiu al diplomatarí de Santes Creus que permeti considerar que els morabatins eren valorats de forma diferent al del seu valor en metall. És més, és en els testaments on els morabatins es barregen amb matèries varies, com ara porcs, ordi, o sous (*omnes reas meas mobiles, frumentum, ordeum sive aliud annone, vinum et panos, bestias, solidos Barchinone, solidos, morabetinos, solidos et duos porcs, solidos et I par bovum, solidos et I equa, solidos et*

²⁴ TORRÓ, J., "Moneda forçada. Ingressos reials i espècies monetàries al regne de València (1238 – 1500)". Inèdit, defineix la plusvàlua com "el valor que guanya el metall amonedat a causa d'una demanda específica produïda pel constrenyiment d'acceptació i la prohibició d'espècies intruses imposats per l'autoritat emissor".

asina, DSC núm. 523, per exemple), i on s'aprecia de forma més evident que eren manejats com a matèries, metalls en aquest cas, que formaven part del conjunt patrimonial a llegar als diversos destinataris²⁵. La bonificació de les peces encunyades respecte al simple metall es dissolia, doncs, en ser considerades de forma similar al *frumentum*, les *equas* o les *asinas*.

Alhora, expressions com *C. morabatinos bonos aiadinos et lupinos legitimi pensi in auro, sine engan et unum pullinum et unam vacam* (DSC, núm. 204, 1178), acords establerts amb anotacions com *unum equum et X solidos et alia parte duos aureis et unum pollinum* (DSC, núm. 250) o com *CCL morabetinos anfossinos de paga boni auri et recti ponderis et unum pollinum caballinum duorum annorum* (DSC, núm. 610) mostren com el maneig d'or o de peces d'or no anul·lava la possibilitat que s'utilitzessin mitjans de pagament simultanis –com els cavalls– per completar el preu acordat en la transacció. La utilització conjunta de peces de moneda i matèries per tal de saldar pagaments reflecteix, en primer lloc, la desaparició de la consideració de bonificació que conté implícitament el signe monetari, la reducció de la peça a un valor predefinit per la seva qualitat metàl·lica i la col·locació d'aquesta al mateix nivell que altres matèries potencialment usables com a mitjans de pagament acceptats per igual, com cavalls o pollins, sense que s'apreciï l'existència de graus de qualitat en la capacitat d'un o de l'altre a l'hora d'articular transaccions. Les peces d'or que circulen entre els magnats relacionats amb Santes Creus, doncs, són tan sols metall, en certa manera *monnaie – merchandise*²⁶.

²⁵ RETAMERO, F. “Tadmekka, los taifas y los feudales....”. p. 150-151.

²⁶ HENNEQUIN, G.P. “De la monnaie antique a la monnaie musulmane”. *Annales E.S.C.* Juliol – Agost 1975. pp 890 – 899. Hennequin defineix la moneda-mercaderia com aquella que circula “avant l'État, sans l'État ou hors l'État”. Per altra banda, comenta que està “libre de toute ingerence étatique (...) elle est matériellement stable, les mutations pondérales, seule forme de “politique monétaire” laissée à la discrétion des autorités, n'affectent pas a la situation des détenteurs d'encaisses (...) pp. 898 – 899. Tot i que Hennequin comenta que és un tipus de moneda que mor quan l'estat encunya un signe monetari que serà emprat de forma exclusiva pels particulars en les relacions que mantingui amb ell (p. 891), la inexistència d'evidències que mostrin que els feudals estan sotmesos a pagaments fiscals, conjuntament amb el fet de que la moneda “pública” és tan sols considerada – amb algunes precaucions, i tan sols fins a la segona meitat del XII – com un signe monetari tan útil com els cavalls o com els morabatins, provoca que les peces d'or circulin, en el cas de Santes Creus, com impermeables a les ingerències de l'autoritat, de forma estable i sense estar sotmeses a mutacions ponderals recurrents. Són peces de moneda que tot i estar encunyades en un context de major o menor presència estatal (els morabatins aiadins, els morabatins alfonsins, per exemple), s'han convertit en monedes que circulen en un àmbit que no és el propi, esdevenint, així, peces de moneda *hors l'État*.

La relació amb les peces de plata

Atès que era una moneda que circulava *hors l'état*, i com a conseqüència de la incapacitat de l'autoritat per a disciplinar el seu curs i sotmetre-la a les mateixes regulacions que la moneda pública, els morabatins eren especialment emprats en les operacions creditícies. La possibilitat que l'autoritat comtal realitzés alteracions regulars en el pes i en l'aliatge de les peces de plata -desequilibrant, per tant, els acords de préstec que els *seniores* havien consignat amb anterioritat mitjançant aquest numerari- era considerada pels aristòcrates, que es protegien en ocasions d'aquests reajustaments metàl·lics establint clàusules circumstancials. Trobem un exemple en un document de 1183 en què es realitza el préstec de *CCCCXXV solidos bone monete Barchinone*. A canvi d'aquesta quantitat, el particular empenyora un mas, uns horts i uns obradors. Acorden, però, que a l'hora de tornar el préstec, si l'autoritat havia canviat la proporció de metall continguda en la peça, el deute es pagaria en morabatins lupins o aiadins a raó de set sous el morabatí²⁷: *Et si ad diem redimendi ista moneta fuerit abatuta vel mutata reddemus vobis vel vestris morabatinos in auro bonos lupinos vel aiadinos iustique pensi ad computum unumquemque morabatinum VII solidos tantos* (DSC, núm. 258). L'estratègia dels magnats d'intentar evitar els efectes nocius que suposaria el cobrament d'un deute amb peces metàl·licament devaluades queda reflectida en aquesta expressió monetària, que rebutja la possibilitat que el préstec sigui retornat amb un numerari alterat en el seu marge fiduciari²⁸. El cobrament d'un deute mitjançant una peça amb una quantitat menor de metall que la prestada anteriorment hauria implicat la consideració de que la diferència metàl·lica entre els dos tipus monetaris nominalment equivalents era irrellevant, de manera que l'augment del marge ocupat per l'autoritat dins de la peça de moneda no hauria alterat l'establiment de l'acord monetari. Òbviament, qui va prestar la quantitat de diners de Barcelona no semblava disposat a acceptar aquesta possibilitat. En aquest sentit, crec que la clàusula de la transacció, acceptant la possibilitat de satisfer el deute amb numerari alternatiu a l'emprat per realitzar el préstec, és del tot congruent amb la

²⁷ L'equivalència establerta (1 morabetí = 7 sous de moneda corrent), però, no fou constant. Existeixen documents que evidencien diferències en l'establiment de l'equivalència, igualant a vegades 1 morabetí a sis sous, sis sous i tres diners o sis sous i mig, entre altres quantitats. Botet proposa que aquestes variables en la designació del valor del morabetí podrien respondre a un canvi de relació entre el valor de l'or i la plata o a una disminució del valor intrínsec del morabetí. BOTET, J. *Les Monedes Catalanes*, Vol. I, p. 68

²⁸ Entenem aquest "marge fiduciari" com la suma del cost de fabricació de la peça i el senyoreatge respecte al valor del metall en brut. TORRÓ, J. "Moneda forçada...."

resistència dels senyors, evidenciada durant tot el diplomatarí –de manera més clara a partir de la segona meitat del segle XII-, a ser sotmesos a la servitud dels usos monetaris públics²⁹. Més endavant insistirem en aquest aspecte.

Pel que fa a les condicions d'utilització d'una i altra peça, en ocasions s'ha afirmat que la moneda d'or és preferible en les alienacions i en les actes d'empenyorament, quan s'han de taxar els objectes amb un valor real o aproximat³⁰. Sembla ser, però, que aproximadament fins a la segona meitat del XII, tot i la desigual presència de l'or i la plata en els tractes consignats a favor del primer, dins del cercle on tenien lloc les operacions registrades no es contemplava l'existència d'usos monetaris diferents segons el metall emprat³¹. La qüestió, doncs, no és tant l'existència d'usos diversos per peça com la transformació gradual produïda en les consideracions a l'hora d'establir equivalències, perceptible, sobretot, a partir de la inclusió de clàusules que reflecteixen un canvi en la manera d'emprar la peça de plata. És llavors quan documentalment resulta evident que el maneig del diner de Barcelona comença a comportar pels magnats l'acceptació d'unes condicions d'ús ben determinades, que no són més que l'obligatorietat d'acceptar, en el maneig d'aquesta peça, el marge fiduciari, independentment dels possibles canvis discrecionals en la quantitat de metall que l'autoritat pogués imposar sobre el seu numerari. Es tracta d'un fenomen íntimament relacionat amb l'extensió del poder del comte de Barcelona, iniciat a finals del X i en vies de consolidació a la segona meitat del XII.

²⁹ ALTURO I PERUCHO, J. "Notes numismàtiques dels Diplomataris de Santa Anna de Barcelona (Fons de Santa Anna i de Santa Eulalia del Camq) del 942 al 1200", dins d' *Acta Numismática* 11, 1981, pp. 121 – 141 documenta, tan sols en aquest conjunt documental, 4 tractes en els que s'introdueix una clàusula de protecció similar per tal d'evitar un desequilibri en el retornament del préstec. La quantitat inicial era retornada sempre amb morabetins. Els documents daten del 5 d'agost de 1155 (*si predicta moneta hodie currentem erat mutata, reddamus uobis XII CIM moabatinos marinos optimos in auro sine engan*), del 4 d'Octubre de 1158 (*Si iam dicta moneta cambiabitur de lege et penso, convenimus vobis reddere morabatinos Aiadinos in auro sine engan ad rationem VI solidorum et III denarios per morabatinum*), del 25 d'Octubre de 1160 (*Si iam dicta moneta cambiabitur de lege et penso, conuenimus uobis reddere morabatinos Aiadinos in auro sine engan ad rationem VI solidorum et medii per morabatinum pro uestro debito*), i del 25 de Gener de 1171 (*Si iam dicta moneta cambiabitur de lege et penso, conuenimus tibi et tuis reddere morabatinos Aiadinos in auro sine engan ad rationes VII solidorum minus II denarios per morabatinum*). pp. 140-141. Alturo no ha anotat en totes si el préstec era realitzat en peça de plata, però no hi ha res que faci pensar el contrari.

³⁰ VIRGILI, A. "Moneda i peces de moneda.... p. 37 .

³¹ RETAMERO, F. "La moneda al cartulari de Sant Cugat". Inèdit.

D'aquest procés es deriva un canvi en els usos monetaris, reflectit simultàniament en la desaparició gradual de totes les possibilitats de construir equivalències -mitjançant l'or i altres matèries-, juntament amb la creixent obligatorietat d'acceptar les regles que l'autoritat construïa respecte a quin havia de ser el maneig de la moneda.

Els documents que consignen préstecs i que reflecteixen l'establiment de deutes en peces d'or, especialment en morabatins, són nombrosos sobretot durant els primers dos terços del XII. Abunden els documents que descriuen situacions en les quals un magnat demana una quantitat de peces d'or establint com a fiança béns immobles amb els respectius censos³². Així, al 1150 un particular endeutat en *XC moabatinos bonos marinos et marruchinos per medium et boni auri* va decidir posar la seva *pariliatam de terre* com a fiança (DSC, núm. 46); al 1153, algú va reconèixer haver rebut prestats *XXV moabatinos bonos aiadinos in auro sine engan*, per la qual cosa empenyora un mas, i al 1161, un altre va reconèixer un deute de *XXI morabatinos bonos lupinos vel aiadinos boni auri et recti ponderis* (DSC, núm.99). A partir de finals del XII, i sobretot a començaments del XIII, coincidint amb un moment de recurrents

³² Sovint, aquests deutes eren un llast que arrossegava la família deutora durant un espai de temps considerable. Un document de 1190 revela com una dona es veu obligada a satisfer un deute que el seu marit, ja difunt, havia contret amb el monestir de Santes Creus. Es tractava d'un deute de 260 morabetins. La dona, per pagar, empenyora diferents béns immobles i els respectius censos, per ajuntar finalment una quantitat de 20 morabetins anuals, que satisfarà per Nadal. La dona, així, estaria empenyorada durant 13 anys: *impigneramus vobis abbati ceteris monachis predicti monasteri illos LXXX solidos, bone monete in Tortose curribilis, quos accipimus annuatim censales de illo furno(...) et illos morabetinos XI, quos eodem modo accipimus annuatim censales pro illis nostris domibus (...) et unum morabetinum, quem Bertrandus de Pondio debet nobis annuatim censales de illos nostro furno, quem tenet pro nobis. Et ita sunt XX morabetinos bonos et rectos annuatim censuales, quos in present vobis et vestris vel cui volueritis impigneramus ut eos annuatim in festo Natalis Domini habeatis et accipitatis eos in paga vos et vestri donec sitis, integriter et absque illa diminutione, paccati de predictis XXX morabetinis vestris (...) concedimus et auctorizamus ut interim capiat et accipiat annuatim in festivitate Natalis Domini, similiter in paga de predictis CCLX morabetinis de nostris directis et redditibus que nobis eveniunt de quarteira et trictura civitatis tortose XX morabetinos bonos et rectos.* (DSC, núm.336). Un anàlisi del paper que desenvolupaven les viudes en la gestió dels deutes dels seus marits difunts el trobem a Virgili, A. *Ad detrimentum Yspanie. La conquesta de Turtùsa i la formació de la societat feudal*, Universitat Autònoma de Barcelona. Servei de Publicacions. Universitat de València. València, 2001. pp. 161-162.

imposicions del *monetaticum*³³, la dinàmica comença a canviar, i el maneig de la peça de Barcelona com a instrument per realitzar operacions creditícies i de tot tipus comença a desplaçar al de la peça d'or, cada vegada menys documentada en les transaccions. Tan sols per posar un exemple: hi ha un total de 12 documents consignats explícitament com a impignoracions o reconeixements de deutes al llarg de tot el diplomatarí de Santes Creus³⁴. D'aquests 12, els 7 primers, datats entre 1150 i 1168, són anotacions en les quals un particular reconeix deure una quantitat de morabatins, o que empenyora un bé immoble per tal de garantir el pagament d'un crèdit rebut anteriorment en peces d'or³⁵. A partir de 1172 fins al 1224, és a dir, els 5 documents restants, ja són deutes contrets amb diners de Barcelona³⁶. Tots els préstecs realitzats en aquest període, amb les conseqüents impignoracions, són fets amb peces de plata.

Aquest canvi reflecteix la desaparició de la peça d'or com a peça emprada de forma majoritària i el gradual augment de la presència de la moneda pública com a instrument preferent a l'hora de saldar qualsevol intercanvi, especialment perceptible a partir del XIII. Des del primer document datat al 1200 fins l'últim, del 1225, s'han trobat un total de 124 escriptures en què s'introdueix alguna anotació monetària. Tan sols en 17 d'aquestes, un 13%, apareixen mencions de peces d'or –morabatins, morabatins alfonsins, una maçmudina i auris; el 86'2 % de les transaccions restants són consignades amb sous o sous de diners de Barcelona, tot i que de forma molt subsidiària apareix alguna transacció on algun animal actua explícitament com a mitjà de pagament (DSC, núms. 416, 430, 439, 450, 452, 467 i 610). La comparació amb el cartulari de Sant Cugat, tot i la prudència amb què s'han de tractar les dades ateses les diferents quantitats

³³ BISSEAU, T.H. *Conservation of Coinage. Monetary Exploitation and its Restraint in France, Catalonia and Aragon (c. A.D. 1000 – c. 1225)*, Oxford, Clarendon Press, 1976, pp. 93-96: Bisseau documenta, a Catalunya, “one or more (monetaticum) before October 1207, (podia ser el de 1205, que s'imposa gravant la propietat de tothom, excepte cavallers armats, a raó de 12 diners per lliura el bé moble), another which must have nearly coincided with the debasement of 1209, followed by yet another levy in 1213 before Peter's untimely death”. A més, comenta que les taxes de 1209, “and indeed, it's predecessor of 1206-7, probably fell upon freeholders and lords' and king's tenants alike”(…).

³⁴ Per realitzar aquest còmput, tan sols hem tingut en compte els documents consignats específicament com a empenyoraments o com a reconeixements de deutes. Els testaments, en els que s'acostumaven també a traspassar als diferents beneficiaris deutes contrets en el passat, no els hem inclòs en la quantificació.

³⁵ DSC, núms. 45, 46, 53, 55, 74, 99 i 135.

³⁶ DSC, núms. 153, 258 (s'accepta que el deute es torni amb morabatins si la moneda es *abatuta*), 332, 420 i 582.

de documents compilats en cada cas, revela una lògica semblant. Des del principi del XIII fins al 1226 hi ha un total de 30 documents amb anotacions monetàries. D'aquests 30, hi ha 10 mencions de peces d'or, però 5 d'aquestes formen part de testaments on el difunt llega a diversos destinataris part del seu patrimoni. No actuen, per tant, consignant transaccions. En aquest sentit, sembla ser que el monarca començava a veure com el seu instrument monetari substituïa, tot i que de forma lenta, les múltiples variables en la creació d'equivalències, de les quals les peces d'or, i en particular els morabetins andalusins, eren una de les més emprades³⁷.

La progressiva desaparició documental de les peces d'or, així, és indissociable de l'augment de les mencions de la moneda de plata en el conjunt de les transaccions de Santes Creus. Es tracta, però, d'un fenomen de més envergadura que la simple substitució d'una espècie monetària per una altra. La gradual submissió dels *seniores* a l'autoritat pública al llarg de la segona meitat del XII i principis del XIII³⁸, és ben visible, monetàriament, en

³⁷ Aquesta reducció del nombre de morabatins emprats en les transaccions, però, no es veu compensat per un augment de les mas mudines ni tampoc dels diners jaquesos. Les mas mudines tan sols es documenten en un text on s'accepta la possibilitat de pagar un cens establert en morabatins amb peces alternatives, com els diners de Barcelona o les mas mudines (DSC, núm. 333), i en un altre document de 1205, on un senyor ven *omnem ius meum per XX mazmutinas* (DSC, núm. 431). Respecte als diners jaquesos, tal i com hem comentat, tan sols es mencionen en tres documents.

³⁸ L'autoritat comtal intentarà reforçar la seva posició mitjançant diverses operacions. En primer lloc, s'apropiarà de la institució de la Pau i Treva, originàriament eclesiàstica, per convertir-la en una trobada on es reunia amb els senyors, buscant la consolidació de la seva autoritat i establint acords amb ells que es trencarien, però, de forma regular. Així, hi ha assemblees de Pau a Barcelona (1064), Girona (1068), Olèrdola (1108), Lleida (1134), i sobretot, a Perpinyà (1173), trobada que marca la culminació de l'apropiació de la institució de la Pau com a instrument jurídic de dominació política del comte. Al 1150, el comte proclama els Usatges de Barcelona per imposar als nobles un codi de conducta comuna. Per altra banda, i en consonància amb la reforma administrativa que estava duent a terme, Alfons I emprèn una política de recuperació de l'autoritat comtal sobre els castells, restaurant el seu domini i justificant-lo a través de les *convenientiae* que Ramon Berenguer I i Almodis havien firmat amb els antecessors dels magnats. Al llarg del darrer terç del XII, però, el poder reial és difícil d'imposar: degut a necessitats financeres, el rei havia imposat el *boaticum* com a impost regular, fet que disgusta als magnats, aixecats en armes al 1180 – 1190, especialment la noblesa pirenaica. Al 1192, les constitucions de Barbastre obliguen a respectar els símbols reials. Després de retirar l'impost com a conseqüència de la pressió, el comte el recupera, i al 1205 el torna a imposar de nou. Estableix un rescat de la moneda de Barcelona al 1209, i la intenció de fer pagar a l'església no

la lenta desaparició de les múltiples possibilitats a l'hora de consignar les transaccions, reduïdes, cada cop més, a girar al voltant del referent del diner de Barcelona, tot i que serà un procés amb anades i vingudes que en aquest moment està molt lluny de ser definitiu. En aquest intent de reforçament i expansió del poder comtal sens dubte va tenir especial transcendència les imposicions del *monetaticum*, que el rei Alfons II intentà convertir en un impost regular en múltiples ocasions al llarg de les primeres dècades del segle XIII³⁹. Les reticències dels magnats eren conseqüència, entre altres, de la voluntat d'intentar evitar que el rei interferís en la seva capacitat d'acaparar riquesa⁴⁰, i en el desig de no sotmetre's a un impost que anava indissociablement lligat a la institució de la *Pax* del comte. La inestabilitat de la primera meitat del XIII, juntament amb la poca capacitat comtal d'imposar-se degut a un marge de maniobra limitat com a conseqüència de la magra hisenda reial, provocà que aquest intent d'establir una hegemonia ferma sobre els magnats no acabés de quallar, però sí que serví per assentar les bases d'una incipient fiscalitat d'estat basada en una reorganització jurisdiccional i en la construcció d'un entramat administratiu articulat per funcionaris reials, com els batlles i els veguers, encarregats, amb major o menor fidelitat a la corona, de gestionar el territori encomanat.

triomfa per una revolta al 1211. Bisson, T.H. *Conservation...* pp. 93 – 103. SALRACH, J.M. “*El procés de feudalització. Segles III-XII*”. Edicions 62, Barcelona, 1987, pp. 382-389. A.A.V.V. *Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans. La formació de la societat feudal, segles VI – XII*, pp. 204 – 207. Per l'expansió del comtat de Barcelona a partir del X, Batet, Carolina. *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal. La marca de Barcelona als segles X-XI*. Institut d'estudis penedescens, 1996.

³⁹ BISSON, T.H. *Conservation.....*, pp 93-96. L'aristocràcia veu en l'intent de perfeccionament dels mecanismes fiscals un atac als seus privilegis i les seves prerrogatives.

⁴⁰ Al llarg del XII els mercats es multipliquen arreu del territori. Aquests mercats són els principals transformadors de producte pagès en moneda. Molts d'aquests mercats es situaven prop de les ciutats. El comte, conscient de la prosperitat d'aquests centres de comerç, decideix beneficiar-se'n, a través d'impostos (especialment el de 1209) a regions com Perpinyà, Villafranca i altres ciutats - mercat de la regió (Bisson, T.H. *Conservation...* p. 95). D'aquesta manera, la fuga de productes convertits en peces de moneda vers les arque reials suposa que els senyors vegin disminuir el volum dels ingressos que obtenien a través de la demanda de renda en productes. Es tracta, doncs, d'un canvi d'orientació i de sentit en la circulació del producte pagès. En comptes de discórrer en forma de renda vers els castells dels senyors feudals, la seva conversió en peça de moneda pública i l'establiment d'impostos reials sobre aquestes zones de comerç provocarà que aquest flueixi també cap a les arque del comte.

Així, la moneda pública començà a circular, cada cop amb menys barreres senyorial⁴¹, i amb ella, tot l'artefacte monetari, les disposicions comptables i expressions dineràries que tenen en la peça de Barcelona el seu referent material precis. Alhora, un ús determinat d'aquesta, definit i establert pel comte, va esdevenint lentament l'hegemònic. Aquesta reorganització de la institució monetària comtal contragué progressivament la llibertat de què disposaven els magnats a l'hora d'establir les seves equivalències entre coses. La capacitat de negociar i d'utilitzar qualsevol matèria com a mitjà de pagament per culminar una transacció, si s'acordava que era apte per fer-ho, es desvirtua⁴². Això no significa, òbviament, que no circulessin altres peces de moneda arreu del territori, i que no es realitzessin encara pagaments entre particulars amb matèries d'ordre divers. El que vol dir és que el referent monetari dominant passarà a ser el diner de Barcelona, que poc a poc anirà esdevenint la base comptable sobre la qual giraran les construccions d'expressions de valor. La moneda d'or andalusina, tot i que documentada en algunes transaccions a la primera meitat del XIII, anirà desapareixent, abandonada als conjunts patrimonials dels magnats.

Observacions finals

En general, s'ha interpretat que l'or, que arribaria a la zona de Catalunya com a conseqüència de l'exigència de paries als estats andalusins, serviria per cobrir la demanda d'una classe feudal àvida de riqueses, i per satisfer una economia catalana que demandava signes monetaris⁴³. Tot i que

⁴¹ "No seignourial barriers impeded the circulation of the coinage of Barcelona in Catalonia". Bisson, T.H. *Conservation...* p.95.

⁴² Una venda, efectuada el 25 de maig de 1163, en la que els participants acorden intercanviar una *turris, curtalis et orti, cum arboribus diversi generis per pelles unas vaires novas, coopertas de purpura et II cisclatones bonos et II pelliceas rubeas bonas* (DSC, núm 105) mostra l'enorme ventall de possibilitats que existien en l'ús de mitjans de pagament socialment acceptats.

⁴³ SALRACH, J.M. *El procés de feudalització...* p. 272. Aquesta afirmació de Salrach implica acceptar que no es reconeixien altres possibilitats d'establir equivalències en les transaccions que no fossin emprant peces de moneda. Els intercanvis, doncs, quedarien suspesos per la falta de signes monetaris reconeguts. L'anàlisi del corpus documental de Santa Maria de Santes Creus revela un ús hegemònic de la peça de moneda com a instrument comptable, sense que això signifiqui, però, que no es poguessin realitzar operacions de compravenda o empenyoraments mitjançant cavalls o altres matèries de forma indistinta. De fet, no sembla que la manca de numerari fos advertit com una falta de mitjans de pagament socialment reconeguts. Senzillament, es manejaven diferents solucions comptables, en les que la peça de moneda era l'instrument preferent a l'hora de construir equivalències entre coses. Una relació i anàlisi d'aquestes possibles equivalències la trobem a BARCELÓ, M.

present de forma majoritària les dues primeres dècades del segle XI, aquest or, però, no seria suficient per satisfer la necessitat de numerari d'una economia en creixement continu, i s'encunyarien mancosos d'imitació –els de Bonnom, Enees, *Raimundus Comes*– amb l'objectiu de proporcionar a aquesta economia un instrument que facilités les cada vegada més nombroses transaccions, així com els negocis entre particulars⁴⁴, ja acostumats, d'altra banda, a l'ús de moneda d'or⁴⁵. Posteriorment, i com a conseqüència de la reducció de la quantitat de metall inclosa en les peces degut a la progressiva dificultat en l'aprovisionament d'aquest⁴⁶, el morabatí serà emprat com el signe monetari hegemònic, escombrant de forma abrupta els anteriors “amonedaments d'emergència⁴⁷” i permetent, per altra banda, consolidar un creixement que, amb més o menys fluctuacions, hauria començat a finals del segle X, i que es caracteritzaria per una demanda sostinguda de peces de moneda d'or com a instrument preferent a l'hora de saldar els intercanvis.

Aquesta interpretació ha estat qüestionada recentment⁴⁸. L'estudi exhaustiu de les mencions documentals de moneda d'or al Cartulari de Sant Cugat i al diplomatarí de Santa Maria Santes Creus revela que, tot i ser l'instrument comptable preferent entre finals del X i la primera meitat del XII, compartia protagonisme amb altres mitjans de pagament socialment acceptats per igual. En aquest sentit, el maneig conjunt amb productes varis com bestiar o ordi evidencia que, en rigor, les transaccions s'efectuaven

“La construcció d'equivalències entre coses en la documentació dels segles IX al XI”, dins de *El feudalisme comptat i debatut*, pp. 35 - 43

⁴⁴ CRUSAFONT, M. *Història de la moneda catalana*. Editorial Crítica. Grijalbo Mondadori. Barcelona, 1996. p. 63-66. Balaguer també repeteix aquesta idea. Balaguer, A.M. *Historia de la moneda...*, p. 70. El caràcter de la moneda com a instrument que facilita els intercanvis és innegable; ara bé, no es pot explicar l'aparició d'un signe monetari com una conseqüència de la resposta del poder a les necessitats econòmiques dels seus súbdits. Josep Torró, a “*Moneda forçada...*”, mostra la falta de connexió entre oferta de moneda, que és “imposada”, i demanda monetària. Cap autoritat actua de forma benèvola introduint la moneda com a instrument per facilitar als seus súbdits la realització d'intercanvis. Una crítica a aquesta concepció entusiasta de la moneda la trobem també a Barceló, M., et alii. “De moneta (notes crítiques sobre moneda, peces de moneda i historiadors)”. *Acta Numismàtica* 12. Barcelona, 1982, pp. 19-29.

⁴⁵ VEGUÉ, P. “La circulació monetària àuria a la Península després del “mil·leni”. El problema del mancús de Barcelona”. Dins de *Symposium Numismàtic de Barcelona I*. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics. Barcelona, pp. 329 – 358, p. 332.

⁴⁶ BALAGUER, A.M. *Historia de la moneda dels comtats...* p. 71

⁴⁷ CRUSAFONT, M. *Historia de la moneda...* p. 68

⁴⁸ RETAMERO, F. “Els primers comptes catalans...”, pp. 103-118

sense estar condicionades irremeiablement per una major o menor circulació de numerari.

Tot i que la moneda d'or fou durant un temps la mesura hegemònica a l'hora d'establir les equivalències en les transaccions entre magnats, això no vol dir que aquestes fossin saldades sistemàticament amb peces de moneda. La qüestió, però, no és tant el nombre de mencions de moneda d'or als documents com la fluida convivència de peces d'or, peces de plata i matèries diverses en un context amb abundants possibilitats en la construcció de fórmules monetàries. L'anàlisi, així, hauria de centrar-se en el discerniment de la lògica i els mecanismes que articulaven aquest ampli ventall de solucions comptables, i sobretot, perquè a partir del tercer quart del XII s'aprecia un canvi en l'establiment d'equivalències evidenciat en el predomini del diner de Barcelona com a instrument monetari. La peça d'or, el maneig de la qual sembla que no comportava l'acceptació prèvia de cap condició definida per una autoritat exterior als cercles de magnats per on circulava, és desplaçada progressivament dels intercanvis, al mateix ritme, però, que disminueixen les mencions de pagaments efectuats amb matèries i augmenten les transaccions saldades amb la peça pública. Aquesta desaparició documental de l'or no pot explicar-se, en rigor, a partir de l'alentiment de l'entrada del metall com a conseqüència de l'exigència de les paries⁴⁹. En aquest sentit, seguia circulant. Però ja no rebia la mateixa consideració a l'hora d'actuar com a mitjà de pagament que al X i al XII, quan era l'instrument monetari hegemònic. El reforçament de la institució monetària comtal, que tenia voluntat d'esdevenir exclusiva, havia provocat que es dissolgués en els conjunts patrimonials dels senyors. La consideració de matèria que havien rebut les peces d'or des de finals del X fins al XII provocà l'acumulació posterior com un bé propi, com si es tractés de lingots. Aquest fet explicaria el registre numismàtic tant magre de què es disposa. La moneda pública, per contra, tot i ser tractada en l'inici també com un mitjà de pagament més, fou lentament difosa, així com també ho fou un ús ben precís d'aquesta. La seva circulació cada vegada major significa la desaparició gradual de l'autonomia dels senyors en la gestió de la institució de la moneda i l'obligatorietat de manejar un tipus d'equivalències ben precises i definides. El rei, a la llarga, aconseguiria que els magnats actuessin "monetàriament" d'acord amb les normes que ell havia dissenyat. L'intent

⁴⁹ L'or segueix entrant, en major o menor nombre, als comtats catalans al llarg de tot el segle XII. BALAGUER, A.M. *Del Mancús a la Dobla...* pp. 63 – 66. Jaume I, per altra banda, segueix exigint tributs als reialmes de Marroc, Tlemcen i Tunis després de l'enfonsament almohade. BATLLE, C. *L'Expansió Baixmedieval. Segles XIII – XV*. Dins de VILAR, P. (dir.) *Historia de Catalunya*. Edicions 62. Barcelona, 1988, pp. 38 - 39

de defugir les *monetes abatutas vel mutatas* per part dels senyors no és res més que les sacsejades en voler seguir disposant d'un ampli ventall de possibilitats comptables. Al final, però, l'autoritat comtal comença a imposar la seva visió particular de la partida.

